

PKN

Stichting voor
onderzoek
historische
tabakspijpen

Jaarboek 2013

Arjan de Haan en
Bert van der Lingen

JAARBOEK 2013

PKN

Stichting voor onderzoek historische tabakspijpen

Jaarboek 2013

Redactie: Arjan de Haan en Bert van der Lingen

Uitgave: Stichting PKN, Leiden
www.tabakspijp.nl
info@tabakspijp.nl

English summaries: Bert van der Lingen en Kath Adams (correcties)

Lay-out: Arjan de Haan, DDG 's-Graveland

Druk: DPN Weurt.

Voorzijde omslag: Tabakspijp gemaakt t.g.v. het 50-jarig jubileum van Felix Meritis te Amsterdam. Gouda, Pieter Stomman, 1827.
(Foto en collectie Aad Kleijweg, Delft)

Achterzijde omslag: Bord met afbeelding van zittende pijproker, Delfts blauw.
(Foto A.R. de Haan, collectie R.J. de Haan, Hilversum)
Zie tevens afbeelding hieronder.

ISBN: 978-90-801138-0-0

© PKN. Overname van artikelen of illustraties is alleen toegestaan na schriftelijke toestemming van de redactie. Auteurs zijn verantwoordelijk voor hun bijdragen.

Inhoud

Voorwoord	7
Kleipijpen van de scheepswerf van Topsvoort aan de Oosteinderweg te Aalsmeer Bert van der Lingen	9
Waarom de ontwikkeling van de pijpennijverheid in België zo anders was als die in Nederland Ruud Stam	33
Bijzondere pijpen uit de digitale Gambier catalogus Arthur van Esveld	51
Een Amerikaanse Chesapeake pijp en een Turkse tsjiboek uit een sloot in de Schermer Bert van der Lingen	59
Felix Meritis: inkoop, gebruik en hergebruik van kleipijpen, 1784-1861 Bert van der Lingen	65
Een Duits engeltje in Leiden Ewout Korpershoek	87
Duitse kleipijpen, de St. Louis World Fair 1904 en Amerikaanse stripfiguren Arjan de Haan	93
Een zeemonsterpijp uit de Nieuwkoopse polder Bert van der Lingen	107
De verspreiding van steel- en manchetpijpen in Europa (16e - 19e eeuw). Een overzicht van de ontwikkeling Ron de Haan	115
Een huis vol pijpen. De boedelinventaris van Geertje Dircks van Neck te Gouda, 1695 Bert van der Lingen	125
Wandtegels versierd met pijprokers: 'Tabackblasers' als wandversiering Wiard Krook	137
English summaries	150

Voorwoord

Voor u ligt het eerste jaarboek van de 'PKN, Stichting onderzoek historische tabakspijpen'.

Waarom dit jaarboek? Ons is gebleken dat er bij een groeiende groep leden behoefte bestaat om de banden met vakmensen, zoals archeologen, historici en kunsthistorici, aan te halen. Daarvoor is het nodig dat wij beschikken over een representatieve jaarlijkse uitgave die ook voor vakmensen interessant is en waar ook zij bijdragen in kunnen publiceren. Ook is er al langere tijd behoefte om artikelen van een grotere omvang te kunnen publiceren. Veelal werden langere artikelen als een soort feuilleton over meerdere nummers verdeeld. Een voorbeeld is het archiefonderzoek naar de pijpenmakers in Leiden door Hans van der Meulen. Dergelijke belangrijke artikelen komen immers als feuilleton niet tot hun recht.

In dit jaarboek treft u een keur van artikelen aan, die veel verschillende onderwerpen behandelen en vanuit verschillende invalshoeken zijn geschreven. Zo zijn er van Bert van der Lingen, en van Ewout Korpershoek artikelen die interessante nieuwe archeologische vondsten tot onderwerp hebben. Wiard Krook schrijft over pijprokers op tegels van de 17e tot 20e eeuw. Arthur van Esveld belicht een aantal zeldzame pijpen van Gambier. Ron de Haan gaat in op de tweedeling in Europa tussen de steelpijpen die vooral in het westen van Europa werden gemaakt en de manchetpijpen die vooral uit Turkije en het oosten van Europa bekend zijn. Arjan de Haan verbindt Amerikaanse folklore met exportpijpen die massaal in Europa vervaardigd zijn voor de Amerikaanse markt.

Op basis van archiefonderzoek zijn door Bert van der Lingen artikelen geschreven over het enorme verbruik van pijpen bij Felix Meritis en over een boedelinventaris van een Goudse handelaarster in pijpen. En Ruud Stam gaat in op de vraag waarom de ontwikkeling van de Belgische kleipijpenindustrie zo sterk afweek van wat we hier in Nederland kennen.

Wij wensen u veel lees- en bladerplezier in dit eerste jaarboek van de Stichting PKN,

Het Bestuur van de 'PKN, Stichting onderzoek historische tabakspijpen'.

Felix Meritis: inkoop, gebruik en hergebruik van kleipijpen, 1784-1861

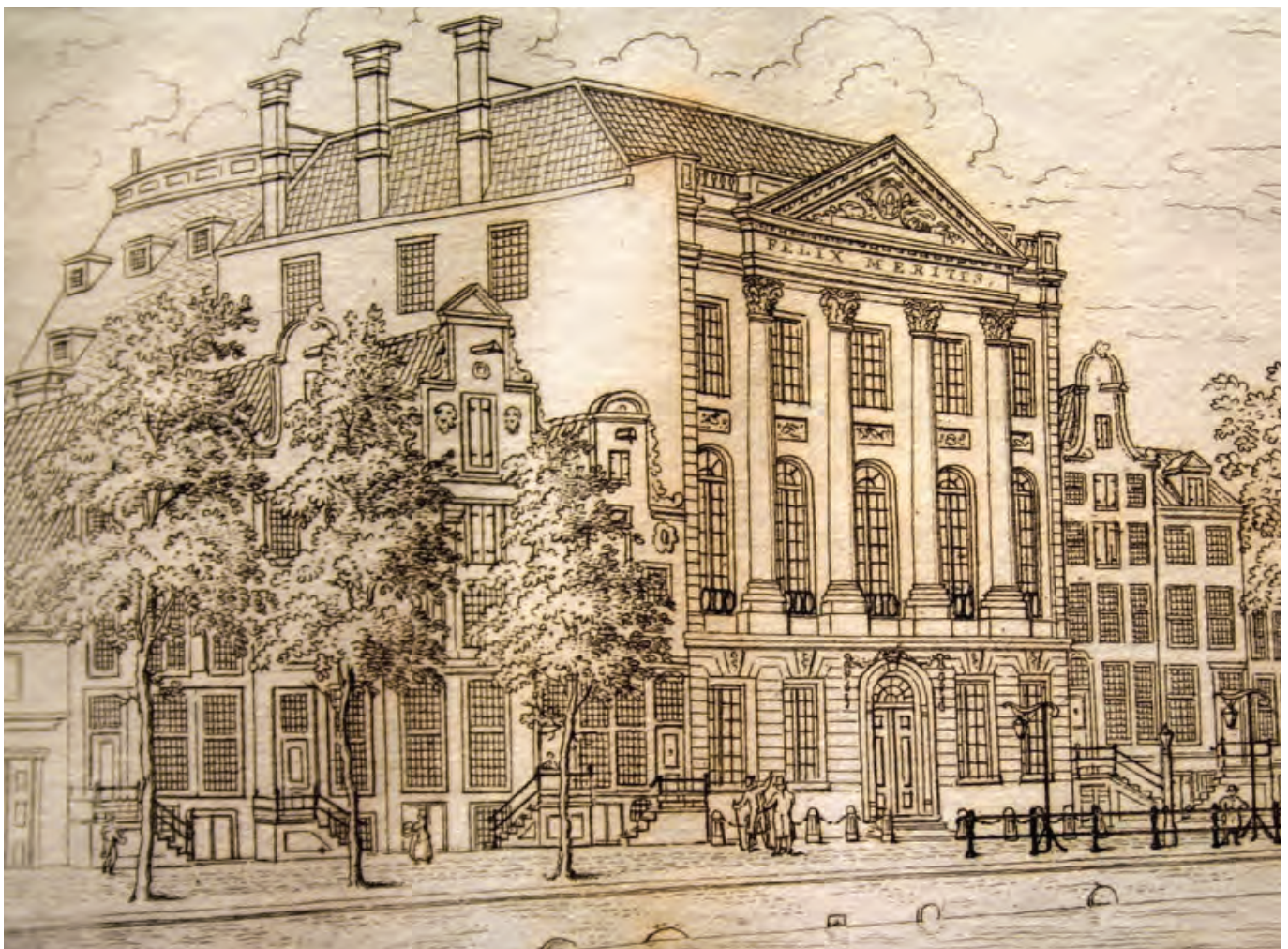
Bert van der Lingen

Inleiding

In de tweede helft van de achttiende eeuw werden in de Republiek, onder invloed van de verlichtingsidealen, een groot aantal besloten genootschappen opgericht met als doel de bevordering van kunst en wetenschap. Deze genootschappen of maatschappijen werden gepopulariseerd door bijvoorbeeld openbare natuurkundige proeven te doen, het openstellen van kunstverzamelingen of het geven van lezingen en concerten. In 1777 werd in Amsterdam de “Maatschappij van Verdiensten onder de zinspreuk Felix Meritis” opgericht. Het genootschap verhuisde in 1788 naar een nieuw prestigieus gebouw aan de Keizersgracht.¹ (Afb. 1) Om structuur aan te brengen werden vijf afdelingen opgericht (Koophandel, Natuurkunde, Tekenkunde, Muziek

en Letterkunde) die gezamenlijk het genootschap vormden. Felix Meritis stond open voor christelijke mannen met een minimum leeftijd van 18 jaar. Binnen deze groep was het een ieder toegestaan lid te worden. Een volwaardig lid betaalde 150 gulden entreegeld en jaarlijks ruim 36 gulden contributie, waardoor het lidmaatschap uiteindelijk niet voor iedereen was weggelegd. Een Noord-Hollandse arbeider verdiende begin negentiende eeuw circa zeven gulden per week en de ledenlijst bestond dan ook voornamelijk uit welgestelde Amsterdamse burgers. In 1889 werd de Maatschappij door hoge bedrijfskosten en verminderde belangstelling opgeheven.

Het College van Commissarissen, het belangrijkste bestuurlijke college, was ondermeer verantwoordelijk voor de financiële belangen van de maatschappij. Zij gaven opdracht tot de bestelling van allerlei benodigde goederen, zoals de tabaks-

Afb. 1. Felix Meritis aan de Keizersgracht. (Uit: Witsen Geysbeek, 1809)

pijpen en verleenden de conciërge, na controle van de rekeningen, toestemming om de betalingen aan de leveranciers uit te voeren. Zij kwamen tweemaal per maand in vergadering bijeen. Het College bestond uit vijf man, die uit de leden van de vijf verschillende afdelingen waren gekozen. De afdelingen hielden zelf ook een administratie bij, maar hierin werden alleen specifieke op de betreffende afdelingen gerichte bedrijfskosten opgenomen.

Het gebruik van tabak

Na aankomst voor het gebouw aan de Keizersgracht liep men door een ruime gang links aan de straatzijde de grote entreekamer binnen en aan de rechterzijde de kleine entreekamer. Direct daarachter bevond zich de keuken en aan het eind van de gang de concertzaal. Op de eerste verdieping was de gehoorzaal gelegen, waar lezingen en dichtstukken werden voorgedragen, en op de tweede verdieping bevonden zich de kamers van de afdelingen.² Het gebruik van tabak in Felix Meritis vond voornamelijk plaats tijdens de kunstbeschouwingen, de werkzaamheden in de tekenkamer, en voor en na de lezingen en muziekvoorstellingen. In tegenstelling tot veel andere genootschappen was bij Felix Meritis het gebruik van vuur en pijpen bij de jaarlijkse contributie inbegrepen. De verzorging hiervan was de taak van de kastelein. In tegenstelling tot de kleinere genootschappen werden bij Felix Meritis zowel nieuwe als schoongebrande pijpen aangeboden. Dat is opmerkelijk, zeker als we een passage van Brayer de Beauregard³ aanhalen: "Men mag geene uitgebrande pijp aanbieden aan hen, die een weinig kies zijn in de keus van pijpen en tabak." Er werd dus onderscheid gemaakt bij het aanbieden van nieuwe en uitgebrande pijpen. Dat Felix Meritis uitgebrande pijp aanbood zal te maken hebben gehad met het kostenplaatje. In de jaren 1783-1854 kochten zij voor bijna 13.000 gulden aan nieuwe pijpen. Dit was een enorm bedrag dat bijna verdubbeld werd als er geen hergebruikte pijpen werden gebruikt. Hoe ging het er bij andere genootschappen aan toe? Bij de Amsterdamse sociëteit "*Bellevue & Concordia*" werden rond het midden van de negentiende eeuw zowel spreukpijpen als onversierde pijpen

van dezelfde fabrikant gerookt.⁴ Mogelijk werden de spreukpijpen daar alleen bij speciale gelegenheden gebruikt. De Haarlemse rederijders sociëteit "Trou moet blijcken" had een knecht in dienst die de inkoop van de kleipijpen verzorgde en tijdens de bijeenkomsten tabakskomforen met vuur naar de leden bracht. Gedurende zijn werkzaamheden mocht hij geen tabak roken en niet aan de haard of aan tafel zitten. De leden betaalden voor de pijpen. In het reglement voor de knecht was namelijk opgenomen dat hij op nieuwjaarsdag van ieder lid fl. 3,15 ontving, waarvoor hij hen het lopende jaar van "schoone goede beste fijne lange en korte Pijpe" moest voorzien.⁵ Hij mocht alleen schone (nieuwe) pijpen kopen van het pijpengeld. Ook de kastelein van de in Den Bosch gevestigde sociëteit "*de Unie*", ter bevordering van Handel en Nijverheid, mocht geen schoongebrande pijpen verkopen. Deze moesten nieuw worden gekocht bij kooplieden die door de commissie van de sociëteit waren aanbevolen. Zijn verkoopprijs werd in 1827 vastgesteld op 1,5 cent per pijp en in 1837 op 1 cent. In een 'Reglement voor Bedienden' uit 1849 vinden we een bijzondere passage waarin werd bepaald dat de kastelein, naast zijn jaarlijks traktement, de gebruikte pijpen mocht behouden.⁶ Die kon hij laten uitbranden en verkopen als aanvulling op zijn salaris. Hij zal niet de enige zijn geweest die extra geld verdiende met de verkoop van uitgebrande pijpen en mogelijk was er zelfs een levendige handel in deze pijpen.

Bij Felix Meritis werd tijdens de werkzaamheden op de afdeling Tekenkunde door de leden gerookt maar niets wijst erop dat gedurende lezingen en andere bijeenkomsten ook tabak werd gebruikt, zoals bij kleinschalige genootschappen vaak wel het geval was. Zo mocht bij het Amsterdamse 'Concordia et Libertate' tijdens redevoeringen worden gerookt en kreeg men zelfs wijn gepresenteerd.⁷ Bij deze genootschappen, die vaak besloten waren, kwam weinig publiek, zoals bij de nog in 1861 opgerichte letterkundige vereniging "Tot nut en genoeg", die "ouderwetsche bijeenkomsten [hield] tot beoefening onzer schoone moedertaal, onder het genot van de lange Goudsche pijp".⁸ In deze periode werd

in Felix Meritis nauwelijks nog een pijp gerookt.

In de archieven bevinden zich rekeningen en kwitanties met betrekking tot de aankoop en levering van goederen die gebruikt zijn bij de consumptie van tabak. Deze voorwerpen zijn door de maatschappij gekocht voor algemeen gebruik door zowel bestuur, leden als genodigden. Het gaat hier ondermeer om voorwerpen voor de opslag van pijpen, tabakskomforen, kwispedoren, pijpendoppen en zwavelstokken. Deze zullen hieronder eerst afzonderlijk worden besproken. De kleipijpen, die in grote aantallen werden geleverd, worden hierna apart behandeld.

Tabakskomforen, tabakspot en kwispedoren

In 1783 verhuisde de maatschappij van de Leliegracht naar de Oudezijds Voorburgwal, waar in de woning van Hendrik Spille, lid van het departement Natuurkunde, de bijeenkomsten werden gehouden. Uit deze periode dateert ook de vroegst bekende rekening met betrekking tot tabaksvoorwerpen. Het gaat om een aankoop uit 1784 van vier tinnen inktkokers, vier blikken kwispedoren en vier verlakte tabakskomforen voor een bedrag van fl. 25,50.⁹ Vier jaar later werd het nieuwe gebouw aan de Keizersgracht in gebruik genomen. Voor deze gelegenheid kocht de maatschappij een groot aantal voorwerpen, waaronder 120 wijnkelken, 48 bierkelken, 120 stuks koffiegoed, 36 stuks theegoed, 68 kommetjes met 96 onderschoteltjes, acht koperen tabakskomforen en 36 "Roomkleurde quispedoren",¹⁰ mogelijk creamware een wit industrieel aardewerk uit Engeland. Pas in 1823 werden voor 40 cent per stuk nog twee kwispedoren gekocht.¹¹ Gezien de prijs zullen dit porseleinen potjes zijn. Aan het eind van de achttiende eeuw lag de inkoop prijs hiervan rond de 36 cent.¹² Kwispedoren waren bedoeld om overtollige tabakssappen in te spuwen die tijdens het gebruik van tabak vrijkwamen.

Gezien het verschil in prijzen is er onderscheid tussen voorwerpen voor het bestuur en voor leden en bezoekers. In 1819 werd bij blik- en koperslager G. Plaat een tabakskomfoor gekocht voor fl. 4,75, in 1823 voor fl. 5,25 een koperen tabakspotje en vier

jaar later bij J.P. Korszen, zes roodaarde koperen tabakskomforen voor fl. 2,30 per stuk.¹³ Het dure komfoor en de tabakspot waren bestemd voor de bestuurskamer. De bezoekers hadden geen tabakspot nodig omdat ze zelf hun tabak verzorgden.

Pijpenladen, pijpenrekken en pijpenmanden

In een uit 1835 daterende boedelinventaris van het huisraad van Felix Meritis werden slechts in twee vertrekken tabaksgerelateerde voorwerpen aangetroffen. Dat is niet opmerkelijk aangezien het gebruik van de kleipijp in deze periode op zijn retour is zoals we hierna zullen zien. In de grote entreekamer, waar veel tabak werd geconsumeerd, stonden ruim vijftig stoelen en tien eikenhouten tafels. Het vertrek werd verwarmd met een vuurhaard en een kachel. De bezoekers verbleven hier onder het genot van verversingen en een pijp tabak of sigaar tot de redevoeringen of andere werkzaamheden aanvingen. Op de tafels stonden vier eikenhouten pijpenladen waar de bezoekers zelf hun rookgerei konden uitnemen en er stonden vier pijpenmanden met voorraden. Ook op een kleine

Afb. 2. Zwavelstok verkoopster, ca1850. (Uit: Brongers, p.100.)

kamer boven het kantoor van het administratief bestuur, stond een eikenhouten pijpenlade.¹⁴ In de grote entreekamer hing ook pijpenrekken aan de wand waarin de bezoekers “een koele, versche pijp konden vinden, zoo vaak ze zulks begeerden”.¹⁵ In 1823 kocht het genootschap voor acht gulden vier nieuwe pijpenmanden bij een onbekende leverancier en liet voor fl. 1,70 drie oude manden repareren.¹⁶ Hier zijn waarschijnlijk langwerpige tenen manden met handvaten bedoeld waarin de fabrikant een gros lange pijpen van de betere kwaliteit verpakte. Pijpenmanden en pijpentonnen waren eigendom van de fabrikant en werden gewoonlijk retour gezonden. Dat de maatschappij drie oude manden liet repareren lijkt erop te wijzen dat het om eigendom ging. Mogelijk liet Felix Meritis deze mandjes op bestelling vervaardigen en werden ze gebruikt voor de opslag van de pijpen waarmee de eikenhouten pijpenladen werden bijgevuld. Ook werden de mandjes gebruikt om pijpen naar de pijpenuitbrander te transporteren.

Tegenover de grote entreekamer lag de koffiekamer, waar tegen betaling ondermeer thee, koffie, chocolade, ijs, wijn en punch kon worden verkregen. Deze kamer werd ook wel rookkamer of kleine koffiekamer genoemd.¹⁷ Tabak staat niet op de verkooplijst en er werden ook geen tabaksleveranties en tabaksleveranciers in de administratie aangetroffen. Dit betekent dat bezoekers zelf een gevulde tabaksdoos meenamen. Dat er veel tabak werd geconsumeerd blijkt ondermeer uit de jaarlijkse aanslag van ruim 22 gulden wegens de impost op de consumptie van rook- of snuiftabak die vanaf eind achttiende eeuw moest worden betaald. In Amsterdam werden de genootschappen met deze welvaartsbelasting gelijkgesteld aan ondermeer koffiehuisen, herbergen en logementen. In Haarlem, waar de impost de helft bedroeg, probeerde de rederijders sociëteit ‘*Trou moet blijcken*’ onder de aanslag uit te komen door in een protestbrief te schrijven dat zij niet belastbaar zouden zijn, ‘alzo in deze Kamer geen Snuyf- of Rooktabak ter consumptie gesleeten off verkogt wordt’.¹⁸ Zij moesten alsnog betalen aangezien het geen kwestie was van verkoop maar van gebruik, zoals ook bij Felix Meritis het geval was.

Zwavelstokjes, een pijpendoorstecker en pijpendoppen

De tabak in de pijp kon op verschillende manieren worden aangestoken. Sommigen hielden een brandende kaars of een brandend kooltje tegen de tabak, terwijl anderen een zwavelstokje gebruikten waardoor de buitenkant van de pijp minder snel zwart werd. Bij het deftige Felix Meritis werd vooral gebruik gemaakt van zwavelstokjes. Die werden tegen een smeulend kooltje in het tabakskomfoor gehouden waarna het vlam vatte. Hiermee werd vervolgens de tabak in de pijp aangestoken. Er waren platte en ronde. De eerste waren van dennenhout dat vanwege het hars goed brand en de tweede van gedroogde hennepstelen. Nadat ze op maat waren gesneden werden ze in bossen gebonden en aan beide einden in gesmolten zwavel gedoopt. Ze werden per schijf of bos verkocht.¹⁹ Zwavelstokken, pijpendoppen en pijpendoorstekers waren kleine en goedkope voorwerpen die vooral door straatventers huis aan huis werden verkocht. (Afb. 2) Aangezien de stokjes niet op rekening, maar contant door de kastelein werden betaald, zullen ze aan de deur van straatventers zijn gekocht. Ze werden altijd per schijf van 35 cent gekocht en eenmaal werd ook een streng pakgaren gekocht, waaruit blijkt dat deze verkopers meerdere producten aanboden. In de jaren 1825-1829 werd gemiddeld ruim acht keer per maand een schijf zwavelstokjes gekocht.²⁰

Ook een pijpendoorstecker, een lange priem of strootje om een verstopte tabakspijp door te steken en schoon te maken, zal bij een straatventer zijn gekocht. Slechts eenmaal werd, voor 5 cent een dergelijk gereedschap als aankoop in de boeken genoemd. Dit gereedschap was ook niet echt noodzakelijk omdat de pijpen maandelijks werden schoongebrand.

Nadat in 1820 werd besloten dat op de afdeling Tekenkunde alleen met een ‘behoorlijk dopje’ mocht worden gerookt, vinden we ook pijpendoppen of vonkenvangers in de boekhouding. De dopjes werden op de ketel van de pijp gezet ter voorkoming van brand. Toch duurde het tot 1822 voordat de eerste werden gekocht. In de periode december 1822 tot april 1829 waren dit 198 pijpendoppen. Aan-

vankelijk werden ze per half dozijn gekocht en later per dozijn.²¹ Er was grote regelmaat in de aankoop, die bijna altijd in de maanden februari, juni en november plaatsvonden. Ze werden evenals de zwavelstokken en de pijpendoorsteker van straatventers gekocht. De prijs bedroeg 30 tot 40 cent per dozijn ofwel 2,5 tot 3,5 cent per stuk. Er waren meerdere soorten in gebruik. De meest voorkomende zijn die van fijn gevlochten koper- of ijzerdraad en gedrukte deksels met een ingeknipte rand en gestanste gaatjes. De doppen werden met een enkele of dubbele ketting aan de pijpensteel bevestigd. (afb. 3)

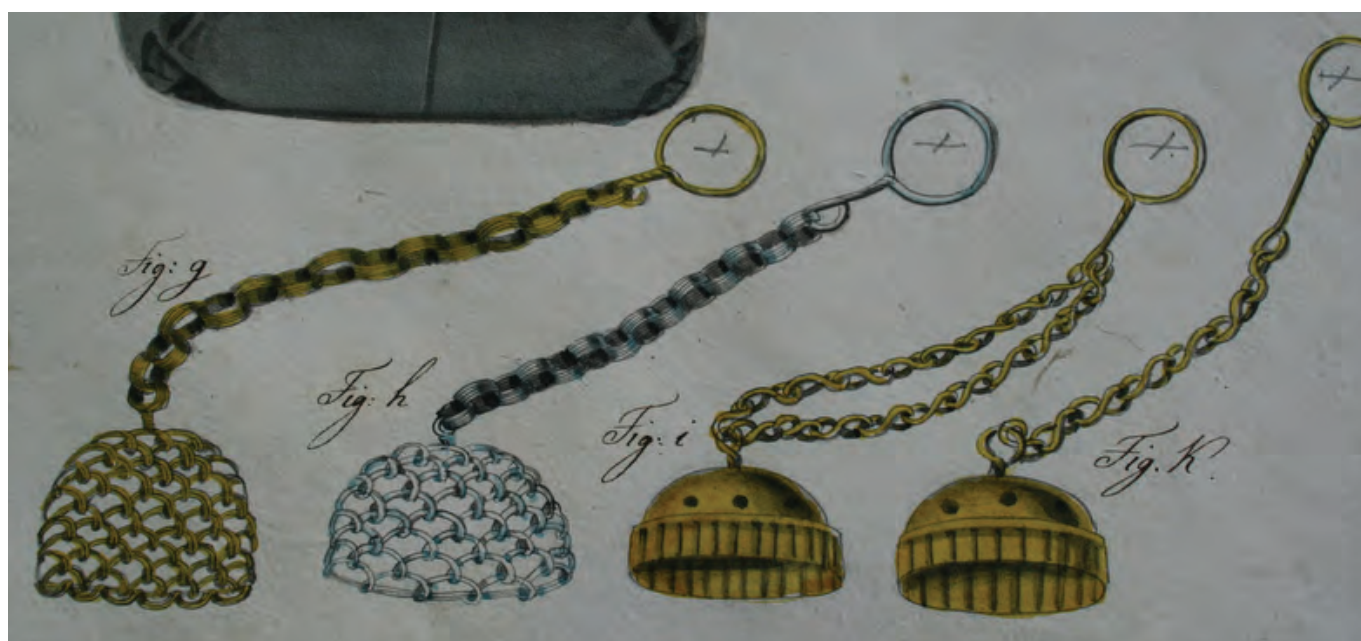
De consumptie van pijpen

Gezien de hoge aantallen van zowel nieuwe als hergebruikte pijpen moet er een enorme consumptie zijn geweest. De inkoop en daarmee het verbruik verschilden met de loop der jaren en heeft vooral te maken met de toename van het aantal leden, het aantal georganiseerde activiteiten, lezingen en concerten dat bezoekers aantrok en het veranderde rookgedrag in de eerste helft van de negentiende eeuw. In 1785 werd jaarlijks circa vijftien gros (2.160 stuks) ingekocht terwijl in 1804 een hoogtepunt werd bereikt met 232 gros (33.408 stuks). Daar komt nog de grote hoeveelheid pijpen bij die jaarlijks werden schoongebrand en terugkeerden in het rookcircuit van de Maatschappij. Kijken we naar de eerder genoemde sociëteit *'Trou moet blijcken'*, dan krijgen

we een aardig beeld van een jaarlijks verbruik bij een besloten gezelschap. Uiteraard moet hierbij wel worden vermeld dat het om een kleiner genootschap dan Felix Meritis ging en dat de omstandigheden verschilden. De knecht die het rookgerei verzorgde kreeg per lid jaarlijks fl. 3,15 voor de aankoop van nieuwe 'beste fijne lange en korte Pijpe'.²² Voor dit bedrag kon hij anderhalve gros (215 stuks) lange pijpen van de beste kwaliteit kopen, ofwel achttien pijpen per persoon per maand. Dit aantal wordt aanzienlijk meer wanneer het om korte pijpen van de beste kwaliteit gaat. Gasten betaalden meer dan gewone leden en moesten maandelijks fl. 1,05 aan pijpengeld afdragen. Dat was in deze periode goed voor een half gros (72 stuks) beste lange pijpen.

Regulering van het tabaksgebruik en rookverboden

Een enkele keer vinden we in de notulen van de vergadering van commissarissen aanwijzingen dat het roken bij Felix Meritis voor overlast zorgde. Zo werd op 5 december 1796 de directie van het genootschap gevraagd "hunne leden vriendelijk aan te manen om op de concertavonden na het eindigen der Muzijk geen tabak te roken in de kleine Entrékamer".²³ In het departement Tekenkunde werd vier jaar later een rookverbod ingesteld. In de tekenkamer, waar ondermeer ingehuurd modellen werden nagetekend, vonden in de zomer van 1820 wanor-

Afb. 3. Modelboek van 18de eeuwse gebruiksvoorwerpen. (Universiteitsbibliotheek Leiden)

delijkheden plaats, die in het bijzonder door het tabak roken werden veroorzaakt. Wat er precies is voorgevallen wordt niet vermeld maar heeft, gezien de daarna in gebruik genomen pijpendopjes, met brandgevaar te maken. Het is voor de commissarissen ernstig genoeg om, “tot voorkoming van dergelijke ongeregelde heden en tot conservatie der goede orde, het tabak rooken, zoo wel door pijpen als sigaren” aldaar te verbieden gedurende de werkzaamheden. De kastelein, die voor vuur en pijpen zorgt werd bevolen dit voortaan aan de leden te weigeren.²⁴ Nog geen maand later rapporteerde hij dat de leden in de tekenkamer zich conform het besluit van commissarissen gedroegen en “aldaar de beste orde heerscht”.²⁵ Waarschijnlijk leverde het verbod nogal wat protesten op aangezien de commissarissen al tijdens de vergadering van 2 oktober 1820 besloten dat het rookverbod in de tekenkamer alleen geldig zou zijn tijdens de zomerwerkzaamheden. Tijdens de winterwerkzaamheden mocht worden gerookt, ‘mits dat geschiedde door pijpen van een behoorlijk dopje voorzien, en in geen geval door sigaren [...] onder speciaal beding nochtans dat daardoor voor het vervolg geene onaangenaamheden of ongeregelde heden werden veroorzaakt in welk geval dadelijk deze vergunning zal worden afgeschaft’.²⁶ In 1827, tijdens de viering van het 50-jarig bestaan van de maatschappij is een Reglement van Orde van toepassing, waarin bepaald werd dat de concert- en gehoorzalen tegen zeven uur open zouden gaan en beide entreekamers ter beschikking staan van de leden. Men werd ten strengste verzocht alleen in de grote entreekamer tabak of sigaren te roken en dit nadrukkelijk niet te doen in de kleine

entreekamer, op de beide zalen, de vestibule en op de gangen.²⁷ Aardig is dat men hier nog duidelijk onderscheid maakt tussen het vertrouwde tabak roken (pijproken) en het nieuwe ‘roken door sigaren’, wat begin 1800 nog als noviteit werd gezien.

Leveranciers en fabrikanten van kleipijpen

Met uitzondering van de eerste acht jaar van het bestaan van Felix Meritis zijn bijna alle gegevens met betrekking tot de aankoop van kleipijpen bewaard gebleven. In 1783-1784 werd op jaarbasis circa vijftien gros pijpen gekocht waarvan de leverancier niet bekend is. In de periode 1783-1854 kocht de Maatschappij voor bijna 13.000 gulden 6.224 gros (896.256 stuks) pijpen. In de beginjaren zijn het nog onversierde ovale pijpen maar vanaf 1794 werden die vervangen door beste porselijne maatpijpen van het merk gekroonde 96 met de spreuk Felix Meritis. Deze pijpen, uit de fabrieken van Pieter Stomman en J.M. van der Want Pzn uit Gouda, hadden een lengte van 21 duim ofwel 55 centimeter en behoorden tot de beste producten. Ze werden aanvankelijk via de Amsterdamse pijpenkoper Willem Harmsen geleverd, maar vanaf 1799 direct door de fabrikanten aan de maatschappij verzonden. In Tabel 1 zijn de leveranciers en hun periode van levering aan Felix Meritis weergegeven, met de aantallen pijpen, prijzen en het percentage per leverancier. Hieronder zullen de verschillende leveranciers worden besproken. De 26 gros van Heessem in 1802 is bij benadering. Aangezien geen gros prijs bekend is, ben ik uitgegaan van de prijs van Stomman in deze periode. De werkelijke prijs zal iets hoger zijn geweest omdat hij een tussenhandelaar was.

Tabel 1: Totaal aantal geleverde pijpen, 1785-1857.

Leverancier:	Periode:	gros:	stuks:	%:	prijs:	bedrag:
Onbekende leverancier	1783-1784	30	4.320	0,5	onbek.	onbek.
Gebr. Noordsiek, Amsterdam	1785-1786	15	2.160	0,2	2,00	30,00
Willem Harmsen, Amsterdam	1786-1799	953	137.232	15,3	2,25	2.014,15
D. Heessem, onbekend	1802-1802	26	3.744	0,4	2,10	56,05
Pieter Stomman, Gouda	1799-1838	4.892	704.448	78,6	2,10	10.045,70
J.M. van der Want Pzn., Gouda	1838-1857	308	44.352	5,0	2,10	646,80
Totalen:		6.224	896.256	100,0		12.792,70

Gebr. Noordsiek, pijpenkoper

De Gebroeders Noordsiek (Afb. 4) zijn de vroegst bekende leveranciers aan Felix Meritis. Ze komen slechts eenmaal voor in het archief met een kleine levering ter waarde van 30 gulden.²⁸ Het zal hier gaan om circa vijftien gros lange pijpen van de betere kwaliteit die in 1785 of 1786 werden geleverd toen de maatschappij nog aan de Oudezijds Voorburgwal was gehuisvest. De gebroeders hadden in ieder geval in de jaren 1776-1786 een tabakswinkel op de Geldersekaade bij de Kraansluis (nu Prins Hendrikkade).²⁹ In het notulenboek van de maatschappij staan ze ook als pijpenkopers.

Afb. 4. Tabaksvignet Gebr. Noordsiek, Geldersekaade, Amsterdam. (Uit: Schranka, p.35)

Willem Harmsen, pijpenkoper

In 1786 werd de firma Gebr. Noordsiek door de pijpenkoper Willem Harmsen opgevolgd als leverancier. In de periode 1786-1799 leverde hij 953 gros (137.203 stuks) pijpen aan Felix Meritis voor f 2,25 per gros. Vanaf 1794 is hij de eerste leverancier van pijpen met de spreuk "Felix Meritis", uit de fabriek van Pieter Stomman te Gouda. Harmsen had in ieder geval in de periode 1777-1808 vlak bij het Goudse IJkerveer op de Pijpenmarkt een handel in pijpen en pijpjaarde.³⁰ Zijn eerste leverantie bestond uit achttien mandjes van een gros. Zijn laatste partij leverde hij in 1798 in vijf tonnen met een gemiddelde inhoud van 23,8 gros. In 1799 is er nog een nalevering van twee gros. Mogelijk was dit een restant die hij vanwege de zinspreuk nergens anders kon verkopen.

Pieter Stomman, pijpenfabrikant

Vanaf 1799 werden de Amsterdamse tabakswinkeliers en pijpenkopers niet meer als tussenpersoon gebruikt en leverde pijpenfabrikant Pieter Stomman (Afb. 5) rechtstreeks aan Felix Meritis. Zijn gros prijs lag vijftien cent onder die van de pijpenkopers. In de jaren 1799-1838 verzond Stomman 4.892 gros (704.448 stuks) pijpen met de zinspreuk "Felix Meritis" naar de Keizersgracht in Amsterdam. Hiermee was een bedrag van ruim 10.000 gulden gemoeid. De reden waarom de maatschappij rechtstreeks zaken deed met Stomman is mogelijk tweeledig, behalve dat zijn prijs ver onder die van de pijpenkopers lag had hij zoals we hierna zien, een belangrijke connectie binnen Felix Meritis. In deze periode komen we slechts eenmaal een andere leverancier tegen. In 1802 is er een kleine levering van D. Heessem voor een bedrag van fl. 56,05 (circa 26 gros). Het is niet bekend waarom eenmalig van een andere leverancier werd betrokken. Mogelijk waren er tekorten ontstaan door verhoogde activiteiten in de Maatschappij, waardoor er meer gasten waren en waardoor een hoger verbruik ontstond.

Stomman was een grote fabrikant die twee belangrijke merken *54 gekroond* en *96 gekroond* in bezit had. Het eerste gebruikt hij voor de mindere soort en de tweede voor de beste kwaliteit.³¹ De *96 gekroond* had hij in 1770-1838 in eigendom en werd onder meer gebruikt op de pijpen met de zinspreuk FELIX MERITIS. De vroegste ovale modellen hebben de zinspreuk tussen twee dunne horizontale banden. Later verschijnt de tekst tussen twee rijen stippen langs de bovenrand van de ketel. De pijpen uit de 19e eeuw zijn wat boller en missen het fraaie ranke model.(Afb. 6)

De connectie met Gerrit Brender à Brandis

Tijdens de vergadering van commissarissen op 6 januari 1794 werd gesproken om "voortaan in de Maatschappij tabakspijpen te geeven met de spreuk Felix Meritis, ten einde deze bij de pijpbeurt minder weg zullen raken".³² Desecretaris informeerde bij Stomman en Harmsen, die toen nog leverancier was, naar de mogelijkheid van levering van deze

pijpen en de prijs. Begin maart rapporteerde hij dat de Felix Meritis pijpen “5 stuivers per mandje hooger koomen, uit hoofde der meerdere moeiten die daar aan besteed word” ofwel er moesten speciale persvormen met de zinspreuk worden gemaakt en het polijsten van de pijpen vergde meer tijd vanwege de band met de tekst langs de ketelopening. Zodra de huidige voorraad onversierde pijpen op is mochten de spreukpijpen worden geleverd.³³

Dat juist Stomman degene was die de opdracht kreeg is interessant. Uit de notulen blijkt dat “Felix Meritis pijpen zedert 2 jaar te Gouda zijn gebakken bij de neef van ons medelid de Heer Brender à Brandis”. Dit betekent dat neef Stomman deze pijpen al vanaf 1792 maakte maar van levering aan de Maatschappij is dan kennelijk nog geen sprake. Gerrit Brender à Brandis was ondermeer werkzaam als docent wis- en sterrenkunde en lector bij Felix Meritis. Vanwege zijn patriottische voorkeuren werd hij in 1795 benoemd tot secretaris van de municipaliteit van Amsterdam en tot lid van de Commissie van Justitie.³⁴ Brender à Brandis was in deze periode tevens secretaris bij de ‘Maatschappij Tot Nut van’t Algemeen’, waarvoor Stomman eveneens spreukpijpen leverde.

Het zoekraken van pijpen bij de pijpenuitbrander was officieel de reden waarom men overstapte op

Afb. 5. Pieter Stomman (1751-1839). (Coll. Museum Gouda.)

de eenvoudig te herkennen spreukpijpen. De vraag is of dit werkelijk zo was. De pijpenuitbrander die al vele jaren voor de maatschappij werkte kon zich dat uiteraard niet permitteren omdat er op jaarbasis flinke bedragen mee waren gemoeid. Brender à Brandis had nogal wat invloed en wellicht is zijn netwerk een belangrijke reden geweest waarom Stomman deze order kreeg. Mogelijk kwam het verzoek zelfs direct of indirect via hem. Daarnaast bestaat de vraag waarom Stomman al sinds 1792, twee jaar voordat hij de order kreeg, ‘Felix Meritis’ pijpen maakte. Had hij hiervoor al een afnemer of lagen ze al op voorraad? In oktober van dat jaar werd Brender à Brandis als tijdelijke inwoner van Gouda ingeschreven.³⁵ Is toen het idee geboren om Felix Meritis pijpen te maken? Hij had eerder al in 1786 zijn zorg uitgesproken over het verval van de vaderlandse fabrieken en gaf enkele oorzaken en middelen tot herstel in zijn Vaderlandsch kabinet van koophandel, zeevaart, landbouw, fabrieken. Hierin schrijft hij: ‘Deze stad is het voornaamste van haar- en handel verschuldigd aan de Pijpmaakerijen, dan deze zijn zodanig aan het verminderen, dat het getal der Arbeiders meer dan de helft is afgenoomen’. Zoals ook in andere fabrieken is gebrek aan werkvolk volgens Brender à Brandis de oorzaak. De kinderen van de pijpenmakers kijken uit naar een betere kostwinning en het grootste deel van de arbeiderswoningen zou leegstaan.³⁶ De oorzaak van het afnemende aantal werknemers beschrijft hij niet. Dat kwam voornamelijk door de teruglopende export waarop de lonen werden verlaagd, waardoor het beroep van pijpenmaker minder aantrekkelijk werd. Had Brender à Brandis wellicht de Goudse economie en in het bijzonder die van neef Stomman een handje geholpen? Uiteindelijk zijn in 1794-1854 volgens de rekeningen en kwitanties 5.556 gros ofwel 800.064 pijpen van de beste porseleinen kwaliteit met de gekroonde 96 aan de Maatschappij geleverd.

Tweede soort Felix Meritis pijpen

Niet alle geleverde pijpen waren van de beste kwaliteit en eerste soort. Op 3 mei 1828 arriveerde in Amsterdam een partij van vier mandjes met ieder een gros tweede soort en een hoge mand met vier

Afb. 6a,b,c. Drie modellen Felix Meritis pijpen, 1792-1857. Gouda, Pieter Stomman (1792-1838) en Johannes Marinus van der Want Pzn. (1838-1857). (Coll. Lia Schouten)

gros tweede sortering, samen met zeven en een half gros beste porseleine pijpen. De tweede soort bestond waarschijnlijk uit pijpen met kleine productiefouten. De prijs hiervan bedroeg fl. 1,75 per gros tegen fl. 2,10 voor de beste porseleine pijpen van de eerste soort. De partij is van een ongewone samenstelling, kwantitatief minder dan de overige leveringen en het is tevens de enige leverantie van een partij tweede soort aan de Maatschappij. De reden voor deze bijzondere aankoop is niet bekend. Deze mindere soort zal niet aan de leden en bezoekers zijn aangeboden, mogelijk werden deze pijpen door het personeel gerookt.

Jubileumpijp 50-jarig bestaan

In november 1827 bestond Felix Meritis 50 jaar en de commissarissen besloten voor deze gelegenheid bij Stomman een jubileumpijp te laten maken. De maatschappij betaalde als opdrachtgever 20 gulden aan Stomman voor het maken van een hiertoe benodigde nieuwe persvorm. Aan de steelzijde kwam in medaillon het wapen van de maatschappij; een bijenkorf, staande op een altaar tussen een rozenstruik en een zonnebloem, beschenen door een opgaande zon met het opschrift FELIX MERITIS en rond het medaillon VYFTIG JARIG BESTAAN 1827. (Afb. 7) Op 23 september 1827 stuurde Stom-

Afb. 7. Jubileumpijp 50 jaar Felix Meritis. Gouda, Pieter Stomman, 1827 (Coll. Aad Kleijweg).

man een mandje met een gros van de zogenaamde “Nieuwe Wapens” als monster naar Amsterdam. Twee dagen later werd tijdens de vergadering van commissarissen, besloten bij Stomman vier tonnen van deze pijpen te bestellen.³⁷ Uiteindelijk leverde hij in de loop van 1827 geen vier maar zes tonnen met in totaal 89 gros (12.816 stuks) jubileumpijpen. Op 20 oktober werd de eerste ton met dertien gros verzonden, een week later twee met 40 gros en op 11 december nog drie tonnen met 36 gros. De commissarissen besloten tevens om de jubileumpijpen gedurende het lopende Maatschappelijk jaar (van 1 mei 1827 tot 30 april 1828) te gebruiken. Uit bovenstaande kan worden geconcludeerd dat de jubileumpijpen nog geen twee maanden in productie zijn geweest en, als men zich hield aan het besluit van de commissarissen, niet langer dan een half jaar in gebruik zijn geweest. In 1828 werden als vanouds weer de bekende spreukpijpen geleverd.

Rekeningen van Stomman

De formele en plichtsgetrouwe gildebestuurder Stomman had een liefde voor administreren en archiveren.³⁸ Hiervan kunnen we ons een voorstelling maken wanneer we de rekeningen bekijken die hij aan ‘De Wel Edele Heeren Commissarissen van de Maatschappij Felix Meritis’ stuurde. Stuk voor stuk zijn ze zorgvuldig en consequent opgesteld. Alleen het handschrift veranderde met de loop der jaren en ziet er in zijn laatste levensjaren beverig uit. In 1835, vier jaar voor zijn overlijden, permitteerde hij zich zowaar een extra zin op een ontvangstbewijs: ‘verzoeken weder met Uw Ed Gunst vereerd te mogen worden’. Gezien zijn lidmaatschap van het Wiskundig Genootschap ‘Een onvermoeide arbeid komt alles te boven’ te Amsterdam ging de interesse van Stomman verder dan administratie en pijpmaken. De leden onderhielden elkaar met voordrachten en wiskundige opgaven.³⁹ Ook hiermee is hij in verband te brengen met Gerrit Brender à Brandis die in Amsterdam werkzaam was als leraar wiskunde. Tevens geeft het aan dat Stomman met zijn uitgebreide netwerk over voldoende contacten beschikte die hij ongetwijfeld gebruikte voor het verkrijgen van orders.

Gespecificeerde rekeningen van Stomman zijn uit de periode 1820-1838 bewaard gebleven (Afb. 8) met daarop de afnemer, een product omschrijving (‘Felix Meritis maatpijpen van de beste porseleinen kwaliteit met de gekroonde 96’) de leveringsdatum, het aantal gros, de verpakking, de prijs per levering en een totaalprijs. In dit tijdsbestek verkocht Stomman 1.807 gros pijpen aan Felix Meritis in 89 tonnen, 16 hoge manden en 44 mandjes van een gros. De gemiddelde hoeveelheid bedroeg 16 gros per ton en 11,5 gros per hoge mand. In de jaren twintig liepen de betalingen van Felix Meritis aan Pieter Stomman via de Amsterdamse firma Hoffman & Comp. In 1824 werd eenmalig een ontvangstbewijs door zijn schoonzoon Pieter van der Want Gzn getekend. Die was eerder met Stomman een compagnonschap aangegaan met het merk L gekroond.⁴⁰ Hij zal de toen 76-jarige Stomman hebben bijgestaan bij zijn bedrijfsvoering.

Johannes Marinus van der Want Pzn, pijpenfabrikant

De tweede en tevens laatste fabrikant van Felix Meritis pijpen was de in 1814 geboren Johannes Marinus van der Want Pzn. Hij was een zoon van Pieter van der Want Gzn en Sara Stomman, een dochter van Pieter Stomman. Johannes Marinus legde in 1832 zijn meesterproef af en kocht in 1837 de W gekroond van zijn broer om vervolgens op 1 mei 1838 dit merk met zijn opa Pieter Stomman voor de 96 gekroond te ruilen. Tot 1858 was hij alleen eigenaar van dit merk, daarna ging hij een compagnonschap aan met zijn broer Gerrit Cornelis. In de periode 1858-1874 gingen zij verder onder de naam Firma Gebroeders van der Want.⁴¹ Er waren nauwe banden tussen de verschillende familieleden. Zelfs nadat zijn bedrijf was overgenomen bleef Stomman actief. Toen Johannes Marinus op 14 augustus 1838 zijn eerste pijpen aan Felix Meritis leverde was het nog steeds de hoogbejaarde Stomman die de rekening schreef en toen die begin 1839 werd betaald tekende hij persoonlijk voor ontvangst. Stomman vergat een aantal letters en de betaaldatum werd niet vermeld op wat wellicht een van zijn laatste bedrijfshandelingen was. Kort daarna overleed hij op circa 90

Gouda, 1820

De Wel Edele Heeren
Commissarissen van de
Maatschappij Felix Meritis
Debet aan P. Stomman

en 15 April	1 ton met 14 gros beste Porcelyne Maatpijpen van het Merk getruode 96 met de breuk Felix Meritis à 42 Stuyvers per gros	129 - 8 - 0
29 July	1 ton met 11½ gros dito pijpen	24 - 3 - 0
26 September	1 ton met 18 gros dito pijpen	37 - 16 - 0
7 November	1 ton met 19 gros dito pijpen	39 - 10 - 0
25 dito	2 tonnen met 40 gros dito pijpen Vout Legel	84 - 0 - 0 3 - 0

Handwritten initials

gans voor betaling

Handwritten signature
P. Stomman

255 - 0 - 0

Afb. 8. Rekening van P. Stomman aan Felix Meritis, 1820. (SAA 59, inv.nr. 117)

Gouda den 19 October 1841

De Wel Edele Heeren Bestuurders de Maatschappij
Felix Meritis te Amsterdam.

debet aan J. M. van der Want

voor aan mijn wett. geleende

twee tonnen in houdende te samen. 40 gros per
beste Porcelyne Felix Meritis 96 pijpen

à f 2,10 per gros f 84,00.

Betaald aan J. M. van der Want

Handwritten signature
P. M. van der Want

Afb. 9. Rekening J.M. van der Want Pzn wegens 40 gros Felix Meritis pijpen, 1841. (SAA 59, inv.nr. 122)

jarige leeftijd. Ook uit de facturen na 1848 komt de nauwe samenwerking naar voren. Hoewel Johannes Marinus eigenaar was werden, tien jaar voordat ze een compagnonschap aangingen, diverse kwitanties door zijn broer Gerrit Cornelis ondertekend.

In de jaren 1838-1857 leverde Johannes Marinus van der Want Pzn 308 gros (44.352 stuks) spreukpijpen, waarvoor hij dezelfde grossprijs berekende als zijn opa. (Afb. 9) De bestellingen vanuit Felix Meritis namen jaarlijks af en er werd nu regelmatig een jaar overgeslagen. Johannes Marinus begon met circa 40 gros per levering en zakte in 1848 door vermindering van belangstelling naar 20 gros per jaar. In 1838-1857, de periode waarin Johannes Marinus van der Want Pzn leverde, werd 308 gros spreukpijpen verzonden. Dat was slechts 15% van de door Stomman geleverde 2.014 gros in eenzelfde tijdsbestek tussen 1818-1838. De rekeningen werden jaarlijks betaald. Opvallend is dat het moment waarop de commissarissen van Felix Meritis de facturen betaalden steeds grilliger werd. Stomman kreeg zijn rekeningen bijna standaard in maart van het jaar volgend op het jaar van levering betaald, terwijl Van der Want een enkele keer geld in maart kreeg, maar meestal moest hij wachten tot mei of zelfs juli.

Transport, verpakkingen en kosten

De pijpen werden verpakt en verzonden in tonnen, hoge manden en bennetjes van een gros. Uit de beschikbare informatie weten we dat de pijpenkoper Harmsen in 1786 zijn eerste achttien gros in een gelijk aantal mandjes leverde en in 1798 in tonnen met een gemiddelde inhoud van bijna 24 gros vanuit Gouda ontving en doorstuurde. Toen Pieter Stomman zelf leverde was de inhoud sterk gedaald. Hij verpakte tussen 1820-1838 gemiddeld 15,3 gros (2.203 stuks) per ton. De hoeveelheid varieerde sterk en beliep tussen de negen gros (1.296 stuks) en negentien gros (2.736 stuks) per ton. Johannes Marinus van der Want Pzn verpakte in de periode 1839-1857 standaard 20 à 21 gros per ton.

De pijpen werden in Gouda in het ijkerveer geladen en naar de Amsterdamse Pijpenmarkt vervoerd

waar ze door kruiers of sleepers naar Felix Meritis werden gebracht. Aan krui- of sleeploon betaalde de Maatschappij 65 cent voor een ton met pijpen, 40 cent voor een hoge mand en 12,5 cent voor een klein pijpenmandje met een inhoud van een gros. Deze kosten werden door de kastelein van Felix Meritis bij aflevering contant aan de deur aan de bezorgers betaald. Tussen de factuurdatum en de aflevering van de pijpen bij Felix Meritis zit gewoonlijk twee á drie dagen. Incidenteel duurde de bezorging langer, zoals twee tonnen met 40 gros jubileumpijpen die op 27 oktober 1827 Gouda verlieten en pas op 6 november bij Felix Meritis arriveerden. Aan ene Heineken werd, mogelijk vanwege de te late levering, slechts 55 cent sleepvracht betaald in plaats van de gewoonlijke fl. 1,30.

Fluctuaties in leveranties en gebruik van kleipijpen

In de beginperiode werd in de notulenboeken alleen het totaal aantal geleverde grossen, het jaar van levering en een totaalbedrag vermeld. Deze aankopen werden per boekhoudkundig jaar van 1 mei tot en met 30 april genoteerd. Zo zien we een rekening met betrekking tot leveranties tussen 11 mei 1797 en 2 mei 1798, waarvan de betaling door de maatschappij op 4 juni 1798 werd geaccordeerd. Later zien we gespecificeerde rekeningen per kalenderjaar met het aantal grossen, de data van levering en de prijzen, waardoor we een compleet overzicht krijgen met betrekking tot levering en gebruik.

In de eerste jaren zien we vooral door toename van het aantal leden en activiteiten een enorme stijging in het aantal pijpen. In 1785 leverde de firma Gebr. Noordziek circa 15 gros, terwijl Harmsen in de periode 1786-1788 achtereenvolgens 18, 43 en 44 gros op jaarbasis leverde. Deze aantallen liepen in 1789-1796 op tot gemiddeld 83 gros en in 1797-1798 tot 117 gros per jaar. Onder Stomman bleef dit aantal toenemen met als hoogtepunt 232 gros in 1804. Tussen 1799 en 1812 verzond hij jaarlijks gemiddeld 172 gros (24.768 stuks) naar Felix Meritis. Daarna nam de belangstelling voor de kleipijp bij de Maatschappij af. In 1813 werd 90,5 gros geleverd en in 1814 is er

zelfs helemaal geen leverantie. Dit heeft wellicht te maken met het einde van het Napoleontische tijdperk in 1813 toen de Franse troepen zich terugtrokken uit Nederland. In november van dat jaar kwam erfprins Willem Frederik (Willem I) in Scheveningen aan land en in 1814 bezocht hij Felix Meritis. Een jaar later riep hij zichzelf uit tot koning der Nederlanden. In deze roerige tijden zullen weinig activiteiten bij Felix Meritis hebben plaatsgevonden en er werden nauwelijks tot geen pijpen besteld. Tussen 1815-1831 waren er jaarlijks 5 tot 7 leveranties van gemiddeld 114 gros per jaar en in de jaren 1832-1837 gemiddeld 67 gros, verdeeld over vier leveranties. Het aantal bleef dalen en toen Stomman op 14 augustus 1838 zijn laatste pijpen verzond, bestond de zending nog maar uit 48 gros. Ook onder Johannes Marinus van der Want Pzn bleven de aantallen dalen. In de jaren 1839-1841 en 1844 kwam vanuit Gouda jaarlijks 40 à 41 gros, terwijl in 1848-1852 en 1854 nog maar 20 à 22 gros arriveerde. Na 1838 vond er per kalenderjaar nog maar één leverantie plaats. Ook was het niet meer de gewoonte dat jaarlijks werd geleverd. Soms werd het gebruik van de geleverde pijpen over een periode van twee of drie jaar uitgesmeerd. In 1857 was de laatste leverantie van Felix Meritis pijpen.

De belangrijkste oorzaken van de daling

De sterke daling van de consumptie van kleipijpen bij Felix Meritis die na 1825 inzette, moet vooral worden gezocht in de opkomst van de sigaar, die in deze periode steeds populairder werd onder de beter gesitueerden, waar de leden en bezoekers van Felix Meritis onder vielen. Een fraaie combinatie van het gebruik van de kleipijp en de sigaar in deze periode zien we op een prent van Marcus. (Afb. 10) Als voornaamste oorzaken van de afname van de kleipijp noemde Griffioen van Waarder de Duitse (porseleinen) pijpen, 'het minder gebruik van tabakroken in beschaafde gezelschappen' en 'de thans zoo algemeen in zwang zijnde Cigarro's, welke heerschende mode, inzonderheid bij lieden van meer beschaafden stand, de overhand schijnt te nemen, zodat men dikwerf welgekleede jonge lieden met een brandende Cigarro in den mond langs

de straten ziet gaan, welke zich echter wel zouden schamen van met korte pijpen te loopen.'⁴² Acht jaar later gaf Jacobus Scheltema in Felix Meritis een verhandeling over tabak met daarin de volgende passage: "Wij hebben in onzen leeftijd den lust tot het tabakrooken bij velen zien verminderen en tevens het gebruik van Duitse pijpen, met korte buizen of röhren, en van segaren zien veld winnen. Of dit een en ander niet nadeelig is voor de gezondheid, en of het niet wenschelijk ware, dat men tot het gebruik van de goede Goudsche lange pijpen terug keerde, durf ik als geen ervaren rooker zijnde, niet beslissen".⁴³

Het door beide auteurs gebruikte tabakroken is in deze periode synoniem voor pijproken en moet niet worden verward met het roken van sigaren. De sigaar won snel terrein en vormde een enorme bedreiging voor de traditionele kleipijp. Dit economische verlies was voor sommigen een reden om aan het gebruik van de sigaar en pijpen uit andere materialen dan klei, gezondheidsrisico's toe te schrijven. Men probeerde hiermee ongetwijfeld de verkoop en het gebruik van de kleipijp weer te stimuleren.

Afb. 10. Pijprokers en een sigaarroker (detail). J. E. Marcus, 1814.
(Coll. Amsterdam Pipe Museum, pk17.196)

Leveringsdata en aantallen

Over de periode 1820-1854 zijn de rekeningen (Afb. 8 en 9) van fabrikanten bewaard gebleven, waarop we belangrijke informatie zoals leverdata en het aantal gros kunnen vinden. Hieruit blijkt dat 65 % van de leveranties plaatsvonden in de maanden maart, oktober, november en december. In januari werden geen pijpen geleverd en in februari slechts twee zendingen. Deze dateren van 18 en 23 februari en beschouw ik als vervroegde leveranties voor maart. Opmerkelijk is de enorme toename in maart en de daarop volgende sterke afname in de maanden april tot en met juli.

In Tabel 3 zien we dat de pijpenuitbrander in de maanden januari en februari bleef doorwerken waaruit geconcludeerd kan worden dat er voldoende aanbod was ofwel dat deze maanden volop werd gerookt. Dit blijkt ook uit de archiefstukken waarin we zien dat juist in de wintermaanden de meeste activiteiten plaatsvonden bij de verschillende departementen. Bijna dagelijks waren er werkzaamheden en was het een komen en gaan van leden en bezoekers. Dit betekende dat de pijpen die aan het begin van het jaar werden gerookt al in oktober tot december waren besteld en geleverd. Een belangrijke verklaring hiervoor kan de wintersluiting van fabrieken zijn geweest.⁴⁴ Ook was in de winterperiode scheepvaart niet altijd mogelijk. Felix Meritis betaalde verschillende weesjongens om de gracht voor het gebouw ijsvrij te houden. De leveranties in maart zullen dan bedoeld zijn om de voorraad weer op peil te brengen. De afname in april tot en met juli is te verklaren door de vermindering van activiteiten bij Felix Meritis tijdens de zomerperiode. Het departement Tekenkunde was de enige die wel het gehele jaar (op maandag en dinsdag) bijeen kwam en zij waren hoofdzakelijk verantwoordelijk voor het gebruik van de pijpen die in deze rustige periode werden geleverd.

De pijpenuitbrander

De consumptie van kleipijpen bij Felix Meritis was hoog. Pijpen werden vies aan het mondstuk en beroet in de ketel en konden in dit selecte gezelschap niet opnieuw aan verschillende personen worden aangeboden. Ook sneuvelden veel pijpen door breuk. Gebroken pijpen verdwenen in de gracht of werden met stadsafval afgevoerd en elders in het land op akkers uitgestrooid. Dit verklaart de regelmatige vondsten van Felix Meritis pijpen buiten Amsterdam. Uiteraard hadden de leden constant de beschikking over nieuwe of schone tabakspijpen. Naast de regelmatige inkoop van nieuw rookgerei werden maandelijks de vieze en beroete pijpen door de pijpenuitbrander opgehaald en op roosters in een oven of fornuis schoongebrand, een behandeling waardoor ze bijna als nieuw terugkwamen. In een publicatie uit 1806 vinden we onderstaande interessante vermelding over het uitbranden van pijpen: "Het sterk gebruik van pijpen, dat in Holland plaats heeft, spoort hen, die op zuinigheid gesteld zijn, aan om hunne pijpen, na dat dezelve gebruikt zijn, te laten uitbranden, ten einde die weder schoon te doen zijn. Men legt de vuile pijpen op roosters, onder welke een vuur ligt van gevonkte kolen. Hierop laat men dezelve liggen tot dat zij geheel gloeiend worden, waardoor zij dan eenigermate hare vorige witheid herkrijgen en op nieuw kunnen gebruikt worden. Men mag geene uitgebrande pijp aanbieden aan hen, die een weinig kies zijn in de keus van pijpen en tabak. Evenwel vindt men, in bijna alle steden van Holland, menschen, die hun onderhoud verdienen met het dus uitbranden van pijpen."⁴⁵

Het beroep van pijpenuitbrander komen we vooral in de achttiende eeuw tegen. De vroegst mij bekende pijpenbrander in Amsterdam is de uit Weteringe afkomstige Jan Craemer die in 1691 wordt genoemd. Een eeuw later waren er tientallen

Tabel 2, Aantal gros geleverde pijpen en percentage per maand, 1820-1854.

	Jan.	feb.	Mrt	April	Mei	Juni	Juli	Aug.	Sept.	Okt.	Nov.	Dec.	Totaal
aantal gros:	0	26	235	86	70	67	89	152	167	373	238	431	1.934
percentage:	0%	1%	12%	5%	4%	4%	5%	8%	9%	19%	12%	22%	100%

actief in de hoofdstad. In de jaren 1738-1802 had Leiden minimaal dertien pijpenuitbranders.⁴⁶ Vanaf de jaren twintig van de negentiende eeuw vermindert het aantal uitbranders sterk en verdween het beroep langzaam aan. In de jaren zestig was het volgens Ter Gouw en Van Lennep zelfs al op sterven na dood.⁴⁷

Een afbeelding van een pijpenuitbrander vinden we op een houtsnede (Afb. 11) van Jan Oortman in een boekje met kinderprenten uit 1829.⁴⁸ In een bijgevoegd versje en in de tekst wordt echter, onder de titel "De Pijpenbakker", het werk van de pijpenmaker beschreven. Oortman maakte de houtsnede tussen 1790 en 1800, toen hij voor uitgeverij de weduwe C. Stichter werkte.⁴⁹ In 1817 werden de originele houtblokken aan Johannes Noman verkocht, die ze voor zijn Verzameling van Nederlandsche tafereelen... gebruikte. In die periode zijn bij het overnemen van de beroepen een aantal fouten gemaakt, waarbij de pijpenuitbrand-

er veranderde in pijpenbakker, met een nieuw vers en een tekst die de pijpenmakerij beschrijft.⁵⁰

Op de prent zien we een vierkante oven met aan de onderzijde een opening voor de kolen en daarboven de roosters waarop de pijpen liggen. Rond de oven en op de twee werkbankjes staan een zevental pijpenmandjes of bennetjes, die door pijpenmakers werden gebruikt om een gros betere kwaliteitspijpen te verpakken. Felix Meritis had deze mandjes ook in eigendom, mogelijk niet alleen voor de opslag van pijpen maar ook voor het transport ervan naar de pijpenuitbrander. Op de houtsnede zien we twee personen met een handvol kleipijpen die zojuist uit de oven zijn gehaald. Op tafel staat een grote pot met een substantie waarmee de pijpen na het schoonbranden werden bestreken. Die bestond uit een oplossing van witte was en gezuiverde potas in water. De oplossing werd met een wollen lap aangebracht en daarna met een zeemleer afge-

Afb. 11. De pijpenuitbrander. (Uit: Noman 1829, p.104.)

wreven. Hierdoor kregen ze het uiterlijk van nieuwe pijpen en het voorkwam het gevaarlijk kleven aan de lippen.⁵¹ De nieuwe pijpen uit de fabriek hadden ook een dergelijke behandeling gekregen. Die werden bestreken met in heet water opgeloste zeep vermengd met witte was, waardoor ze een fraaiere glans kregen en niet meer aan de lippen kleefden.⁵²

De familie Chrissel (1783-1852) en Hendrik Fransen (1853-1861).

In een periode van 78 jaar hebben slechts twee families pijpen uitgebrand voor Felix Meritis. De familie Krissel (ook Crissel en Chrissel) heeft hiervan 69 jaar voor zijn rekening genomen, eerst Jan Jurgen Krissel (1783-1824), daarna zijn weduwe Maria de Jong (1825-1836) en zoon Jan Jurgen (1837-1852). De laatste jaren werd het uitbranden door Hendrik Fransen uitgevoerd. Gezamenlijk hebben zij bijna één miljoen pijpen schoongebrand, waarvan slechts 164 gros door Fransen (Tabel 3).⁵³

Jan Jurgen Krissel was gehuwd met Maria de Jong met wie hij tussen 1767 en 1787 twaalf kinderen kreeg, waarvan er zeker vijf kort na de geboorte overleden. In 1774 werd zoon Jan geboren, die later het familiebedrijf overnam. Waarschijnlijk ging het in 1822 al minder met de gezondheid van vader Krissel. In dat jaar ondertekende hij samen met zijn vrouw voor ontvangst van het factuurbedrag, wat vrij ongewoon was. Twee jaar later was de kwitantie aan J. Krissel gericht, maar ondertekende zijn vrouw. Krissel zal in 1824 zijn overleden, waarna de weduwe het bedrijf voortzette tot Jan Jurgen (junior) het bedrijf overneemt.

In september 1798 was hij met Johanna Blijkersveld (Blekersveld) getrouwd, met wie hij tussen 1799 en 1810 zes kinderen kreeg. Evenals zijn vader heeft hij het vak tot op hoge leeftijd uitgeoefend.

De commissarissen van Felix Meritis betaalden 45 cent voor het uitbranden van een gros pijpen, een prijs die 78 jaar lang hetzelfde bleef. Er zijn weinig gegevens over deze bedrijfstak bekend. In Maastricht vroeg in 1758 een pijpenuitbrander 75 cent voor het uitbranden van een gros lange pijpen.⁵⁴ Gezien de enorme aantallen Felix Meritis pijpen en de continuïteit is het niet ondenkbaar dat er met Krissel een vaste prijs was afgesproken. Het uitbranden was zeer voordelig voor de maatschappij. De prijs van een gros door Krissel behandelde pijpen was ruim 21 % lager dan een gros nieuwe pijpen van f 2,10 uit de fabriek van Stomman.

De eerder besproken leveranties van nieuwe pijpen en de gegevens van de pijpenuitbrander zijn in Tabel 4 samengebracht in tienjaarlijkse perioden. Ook hier zien we duidelijk het hoogtepunt rond 1800-1810 en de daarop volgende afname. Na 1840 vond de grootste daling plaats.

Over een periode van 32 jaar (1820-1852) zijn, met uitzondering van 1833, 1838, 1842-44, 1846, 1848 en 1851, rekeningen van de familie Krissel bewaard gebleven die meer gespecificeerde gegevens laten zien. (Afb. 12) Hierop vinden we het jaar van de werkzaamheden, de maanden, het aantal gros en dozijn uitgebrande pijpen en het maand- en totaalbedrag. In deze jaren zijn

Tabel 3: Pijpenuitbranders met werkzame periode, aantallen en bedragen, 1783-1861.

pijpenuitbrander:	periode:	gros:	stuks:	bedrag:
Jan Jurgen Krissel [sr.]	1783-1824	5.469,9	787.666	2.461,45
Wed. Maria de Jong	1825-1836	1.004,2	144.605	451,90
Jan Jurgen Krissel [jr.]	1837-1852	256,2	36.893	115,30
Hendrik Fransen	1853-1861	164,1	23.630	73,85
Totalen:		6.894,4	992.794	3.102,50

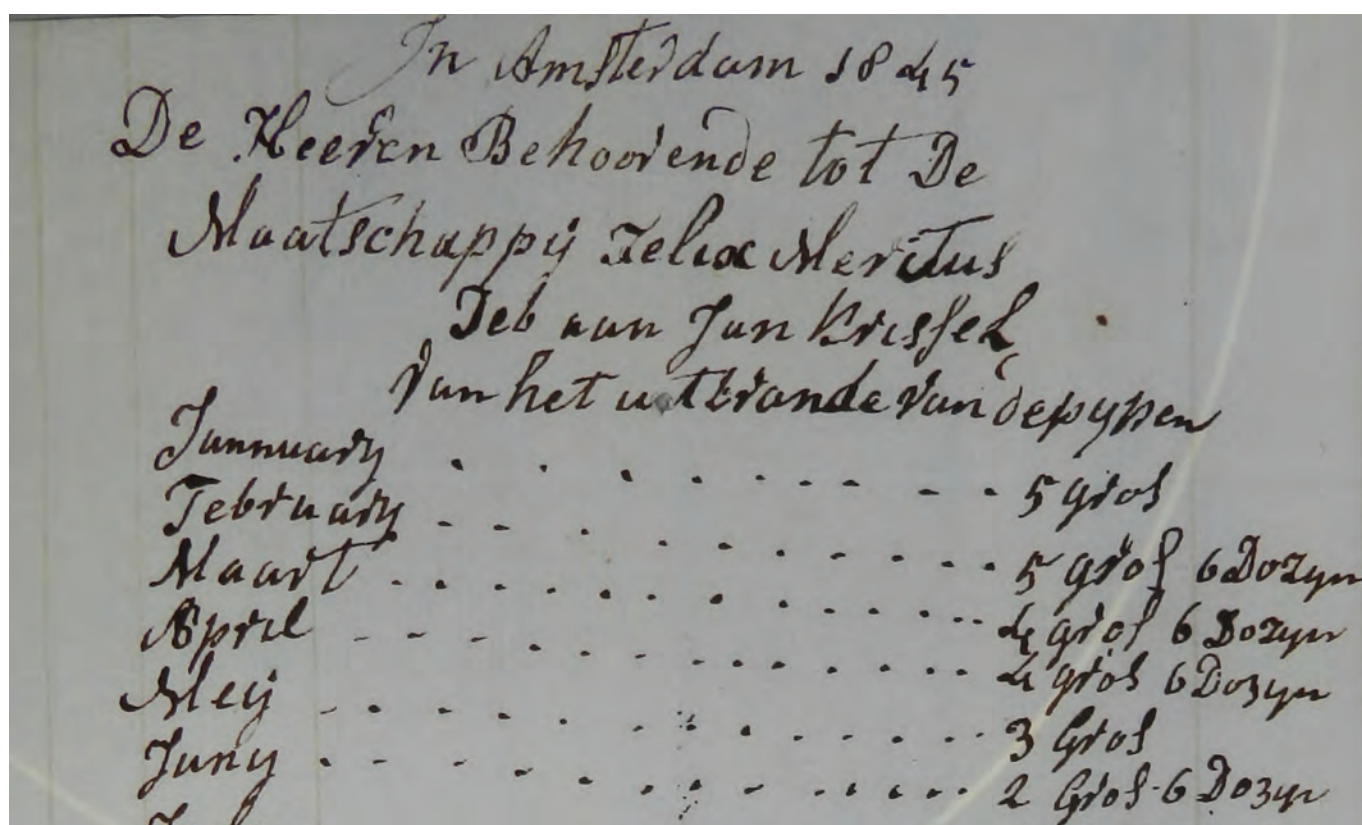
Tabel 4: Gemiddeld aantal nieuw geleverde en uitgebrande pijpen op jaarbasis, 1783-1849.

Periode:	Nieuwe pijpen (gros):	Uitgebrande pijpen (gros):
1783-1789	33	61
1790-1799	87	128
1800-1809	182	173
1810-1819	119	157
1820-1829	110	122
1830-1839	75	63
1840-1849	16	22
1850-1861	10	18

minimaal 1.966 gros pijpen uitgebrand. (Tabel 5) Van de overige jaren zijn alleen de jaarlijkse hoeveelheden en de factuurbedragen bekend.

Het merendeel van de pijpen is in de periode november t/m maart schoongebrand. Het gaat om gemiddeld 255 gros per maand. In april verminderde het aantal tot 175 gros en in de maanden mei t/m september daalde het gemiddelde naar 79 gros per maand. In oktober was er met 121 gros weer een stijgende lijn, welk aantal in november bijna verdubbelde. In bovenstaande grafiek zien we de leverantie van

nieuwe pijpen (Tabel 2) en het aantal pijpen dat door de pijpenuitbrander werd behandeld (Tabel 5). Eerder zagen we dat in maart en oktober tot en met december de grootste leveranties van nieuwe pijpen plaatsvonden. Het merendeel hiervan zal in de leveringsmaand of hooguit in de daaropvolgende maand al zijn gebruikt. In november, dus na de grote leverantie een maand eerder, nam het uitbranden toe, wat een indicatie is voor gebruik op korte termijn na levering. In december tot en met maart had de pijpenuitbrander het meeste werk. In januari en februari werden geen pijpen geleverd. Toch werd

Afb. 12. Rekening van J. Krissel aan Felix Meritis, 1845. (SAA 59, inv.nr. 123)

er, zoals we hierboven al zagen, wel degelijk veel gerookt aangezien Krissel in deze maanden op bijna hetzelfde niveau doorging met uitbranden.

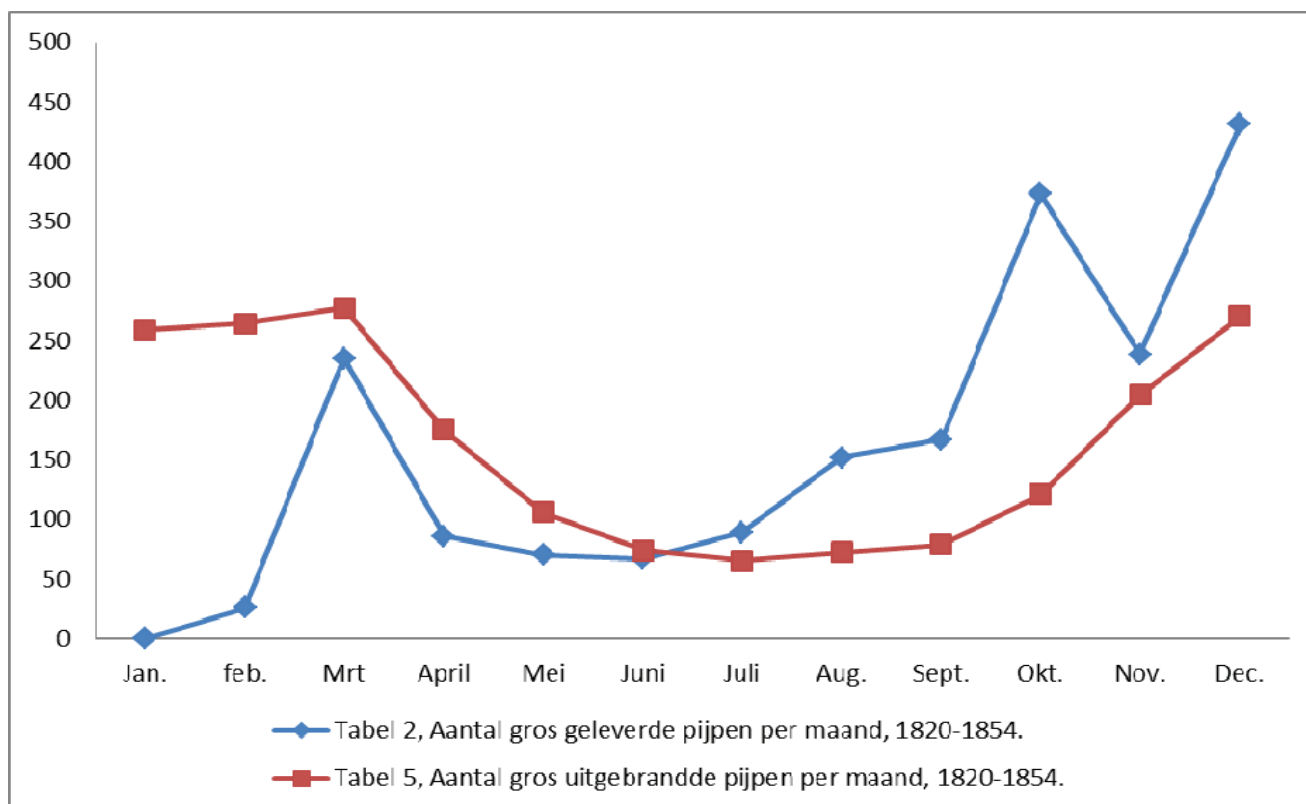
In 1857 leverde Johannes Marinus van der Want Pzn de laatste spreukpijpen aan Felix Meritis. De pijpenuitbrander bleef nog tot 1861 langskomen om de laatste bevuilde pijpen op te halen en schoon te branden. In het laatste jaar behandelde hij op maandbasis nog maar anderhalve gros. De sigaar had de rol van de klei pijp bij het genootschap inmiddels grotendeels overgenomen en slechts een kleine groep bleef, wellicht uit smaak, traditie of nostalgisch oogpunt, vasthouden aan de vertrouwde lange Goudse pijp. De kleine hoeveelheden die tot de opheffing in 1889 nog werden gerookt, zullen in lokale tabakswinkels zijn gekocht.

Nawoord

Tussen 1785 en 1854 kocht Felix Meritis bijna 900.000 klei pijpen die gratis aan de leden en bezoekers werden verstrekt. De maatschappij verzorgde ook vuurkomforen, kwispedoren, pijpen-dopjes en zwavelstokken voor het aansteken van de pijpen. Tabak namen de gasten zelf mee. Alleen in het kantoor van het bestuur stonden tabakspotten voor de opslag van rookwaar. Voor de bezoekers was het roken waarschijnlijk beperkt tot de entreekamers en de tekenzaal. Bij speciale gelegenheden en bijeenkomsten werden regels uitgevaardigd met betrekking tot het roken van tabak. De lange gladde klei pijpen die Felix Meritis verstrekt zijn van de beste kwaliteit en werden aanvankelijk in een tabakswinkel gekocht. Toen de aantallen omhoog gingen werden de leveranties door een

Tabel 5: Aantal gros uitgebrande pijpen per maand in de jaren 1820-1854.

	Jan.	feb.	Mrt	April	Mei	Juni	Juli	Aug.	Sept.	Okt.	Nov.	Dec.	Totaal:
aantal gros:	259	264	277	175	106	74	65	72	79	121	204	270	1.966
percentage:	13%	13%	14%	9%	5%	4%	3%	4%	4%	6%	10%	14%	100%

pijpenhandelaar verzorgd. Pijpen met de spreuk Felix Meritis zijn vanaf 1792 bij de Goudse pijpenfabrikant Pieter Stomman gemaakt en vanaf 1794 aan Felix Meritis geleverd. Vijf jaar later werden ze rechtstreeks bij Stomman gekocht. Hij leverde 15 cent per gros onder de prijs van de Amsterdamse pijpenkoper. De prijs is tussen 1799-1857 onveranderd gebleven. De spreukpijpen waren 25 cent per gros duurder dan gladde pijpen omdat er meer arbeid mee gemoeid is. Dit heeft vooral te maken met het polijsten van de pijp met de agaatsteen. Bij gladde pijpen kan de arbeider zijn gereedschap in een vloeiende beweging langs te ketel strijken, terwijl men bij de spreukpijpen met extra voorzichtigheid te werk moet gaan bij het naderen van het relief met de tekst. Ook moesten speciale persvormen met daarin de spreuk worden gemaakt. Dat Stomman de order van Felix Meritis kreeg was, naast naamsbekendheid en netwerk, waarschijnlijk ook te danken aan zijn familie relatie met het medelid Gerrit Brender à Brandis. Uit de rekeningen van de pijpenuitbrander blijkt dat, in een periode van 77 jaar, ruim één miljoen kleipijpen zijn schoongebrand voor hergebruik. Het uitbranden van pijpen werd als een daad van zuinigheid bestempeld en het is opmerkelijk dat de Amsterdamse maatschappij zijn vooraanstaande leden voorzag van een mix van zowel nieuwe als schoongebrande pijpen.

Rond 1800 werd gemiddeld 172 gros Felix Meritis pijpen gekocht. Kort daarna, toen de sigaar aan zijn opmars begon, verminderde de belangstelling voor de kleipijp. Rond 1815 gingen de inkoopcijfers omlaag en in de jaren dertig bedroeg de gemiddelde jaarlijkse inkoop nog maar circa 40 % van die rond 1800. Ondanks de verminderde belangstelling werd in het boekjaar 1827/1828 tijdens het 50-jarig jubileum bij Stomman in een pijpenvorm geïnvesteerd en werden binnen twee maanden bijna 13.000 jubileumpijpen geleverd. In de jaren veertig werd op jaarbasis nog maar 40 gros verzonden. In de jaren vijftig verminderde dit aantal tot circa 20 gros en in 1857 werd de laatste mand met spreukpijpen naar de Keizersgracht verzonden.

Noten:

- 1 Voor een uitgebreide geschiedenis van de Maatschappij zie Gompes & Ligtelijn 2007.
- 2 Voor beschrijvingen van het interieur zie Wagenaar en Stijl 1792, p.154-155 en Witsen Geysbeek 1809, p.298
- 3 Brayer de Beauregard 1807, p.125-126.
- 4 Lingen 2010, p.2208-2210.
- 5 Lennep 1922, p.44.
- 6 Bruggeman 2001, p.27-30.
- 7 Wagenaar en Stijl 1792, p.164-165.
- 8 Rooseboom 2006, p.222.
- 9 Stadsarchief Amsterdam (SAA), Toegangsnr. 59, Archief van de Maatschappij van Verdiensten onder de zinspreuk Felix Meritis, inv. 5, Notulen van de Vergadering van Commissarissen (Notulen), 06-12-1784, p.129 en rekening van Commet voor quispedoors, Ink: en convoor verlakt fl. 25-10-0 [20-12-1784], p.134.
- 10 SAA 59, inv. 5, Notulen, 08-10-1788, p.370.
- 11 SAA 59, inv. 118, Kwitanties 1824-1826: Twee Kwispedoore gekogd, 8 st. per stuk [05-11-1823].
- 12 Lingen 2006, p.22.
- 13 SAA 59, inv. 117, Kwitanties 1820-1823, 24-11-1819; inv. 118, Kwitanties 1824-1826, 03-12-1823 en inv. 119, Kwitanties 1827-1829, 23-09-1827.
- 14 SAA 59, inv.nr. 143, Boedelinventaris van het huisraad van de
- 15 Maatschappij, 01-01-1835. Gompes en Ligtelijn 2007, p.36.
- 16 SAA 59, inv. 118, Kwitanties 1824-1826: vier nieuwe pijpemanden ontvangen [fl. 8,00] en drie oude gereppereerd en voor betaald fl. 1,70 [14-09-1823].
- 17 Gompes en Ligtelijn 2007, p.37, noot 7. De verwijzing in noot 7 naar Het Tegenwoordig Amsterdam (1809) klopt niet, aangezien daar alleen sprake is van een 'Koffijkamer'.
- 18 Lennep 1922, p.7.
- 19 Volkslees 1808, p.95.
- 20 SAA 59, inv. 118, Kwitanties 1824-1826, inv. 119, Kwitanties 1827-1829 en inv. 120, Kwitanties 1829-1830.
- 21 SAA 59, Zie noot 20. In 1824 en 1825 werden de pijpendoppen driemaal per half dozijn gekocht en op de overige data per dozijn.
- 22 Lennep 1922, p.44.
- 23 SAA 59, inv. 6, Notulen, 05-01-1796, p.39.
- 24 SAA 59, inv. 7, Notulen, 07-08-1820, p.286.
- 25 SAA 59, inv. 7, Notulen, 04-09-1820, p.300.
- 26 SAA 59, inv. 7, Notulen, 02-10-1820, p.308.
- 27 SAA 59, inv. 161, Stukken betreffende de feestviering ter gelegenheid van het 50-jarig bestaan van de Maatschappij. 1826-1827. Reglement van Orde ter gelegenheid der Vriendschappelijke Bijeenkomst in het gebouw der Maatschappij, 17-11-1827.
- 28 SAA 59, inv. 5, Notulen, 20-02-1786, Geb. Noordziek, pijpkoper, p.268.
- 29 Naamregister 1776, p.65 en Naamregister 1784, p.73.
- 30 Naamregister 1777, p.40 en Naamregister 1808, p.42.
- 31 Duco 2004.
- 32 SAA 59, inv. 5, Notulen, 06-01-1794, p.727.
- 33 SAA 59, inv. 5, Notulen, 03-03-1794, p.743.
- 34 Wiskerke 1985, p.161. Op de website <http://www.dbnl.org/> auteurs zijn een aantal biografieën over Brender à Brandis te vinden.
- 35 Streekarchief Midden-Holland (SAMH), Gouda. Personen aan wie admisie voor (tijdelijke) vestiging is afgegeven, Gouda 1727-1792. Brender à Brandis, komende van Amsterdam, 16 oktober 1792.
- 36 Brender à Brandis 1786, p.35 en 38.
- 37 SAA 59, inv.161, Stukken betreffende de feestviering ter gelegenheid van het 50-jarig bestaan van de Maatschappij. Vergadering 25-09-1827, p.73.
- 38 Duco 2003, p.59.
- 39 Wiskunstige oefeningen 1809, p.8.
- 40 Duco 2004.
- 41 Duco 2004.
- 42 Griffioen van Waarder 1821, p.8.
- 43 Scheltema 1830, p.219 (Voordracht op 19 en 20 november 1829 in Felix Meritis).
- 44 Persoonlijke mededeling D.H. Duco.
- 45 Brayer de Beauregard 1807, p.125-126.
- 46 Meulen en Tupan 1980, p.52.
- 47 Gouw en Van Lennep 1868, p.134.
- 48 Noman 1829, p.104.
- 49 Eeghen 1982, p.106.
- 50 Eeghen 1982, p.108-109.
- 51 Hermbstädt 1825, p.253.
- 52 Duco 1980, p.134.

- 53 De totale hoeveelheid is in deze periode 3 a 400 gros hoger, aangezien over een achttal jaren geen gegevens bewaard zijn. Dit aantal is een schatting, gebaseerd op de gemiddelde hoeveelheid in deze periode.
- 54 Baas 1993, p.553.

Literatuur:

- Baas, Thomas, 1993, 'Een Maastrichtse pijpenuitbrander', *Pijpelogische Kring Nederland (PKN)* 16e jrg., nr. 63.
- Brayer de Beauregard, J.B.L. en D. J. Garat, 1807, *Een blik op Holland, of schildery van dat Koningryk in 1806*. Deel I. Amsterdam.
- Brender à Brandis, Gerrit, 1786, *Vaderlandsch kabinet van koophandel, zeevaart, landbouw, fabrieken, enz. behelzende eene verzameling van verhandelingen, de uitbreiding en verbetering der gemelde vaderlandsche welvaart-bronnen ten doel hebbende*. Amsterdam.
- Brongers, G.A., 1978, *Van Gouwenaar tot bruyère pijp*. Amerongen.
- Bruggeman, Henk, 2001, *Sociëteit de Unie te 's-Hertogenbosch*. 's-Hertogenbosch.
- Duco, D.H., 1980, 'De techniek van het pijpenmakersbedrijf te Gouda', in (P. Davey, ed.), *The Archaeology of the Clay Tobacco Pipe IV*. BAR International Series 92, Oxford.
- Duco, D.H., 2003, *Merken en merkenrecht van de pijpenmakers in Gouda*. Amsterdam.
- Duco, D.H., 2004, *De L gekroond. Een vermaard Gouds handels merk*. Amsterdam.
- Eeghen, I.H. van, 1982, 'Ambachten en beroepen voor almanakjes en kinderprenten van de Erven Stichter 1769-1800, 74ste Jaarboek van het Genootschap Amstelodamum'. Amsterdam.
- Gompes, Loes en Merel Ligtelijn, 2007, *Spiegel van Amsterdam: Geschiedenis van Felix Meritis*. Amsterdam.
- Gouw, J. ter en J. van Lennep, 1868, *De Uithangteekens in verband met geschiedenis en volksleven beschouwd*. Amsterdam.
- Griffioen van Waarder, H, 1821, *Myne herrinneringen van Gouda*. 's Gravenhage.
- Herbstädt, Siegismund Friedrich, 1825, *Algemeene schets der technologie...* Tweede deel. Amsterdam.
- Lennep, O. van, 1922, *Beknopte geschiedenis van "Trou moet blijcken" 1503-1922*. Haarlem.
- Lingen, Bert van der, 2006, 'Archeologische fragmenten uit Nieuwkoopse bodem: Chinese kwispedoor', *Rondom Nieuwcoop*, 16e jrg, nr. 4, p. 21-24.
- Lingen, Bert van der, 2010, 'Spreekpijpen van de Sociëteit Bellevue en Concordia te Amsterdam', *PKN Jrg. 33*, nr. 130, p.2208-2210.
- Meulen, J. van der en H. Tupan, 1980, *De Leidse tabakspijpmakers in de 17e en 18e eeuw*. Hoogezand.
- *Naamregister van alle de kooplieden voorname handeldryvende of negotiedoende winkeliers en fabricanten der stad Amstelredam [...]. Amstelredam (1776, 1777, 1784 en 1808)*.
- Noman, Johannes, 1829, *Verzameling van Nederlandsche tafereelen van kunsten, ambachten en bedrijven, voor kinderen... Derde stuk*. Zalt-Bommel.
- Rooseboom, Hans, 2006, *De schaduw van de fotograaf. Positie en status van een nieuw beroep: fotografie in Nederland, 1839-1889*. Utrecht.
- Scheltema, Jacobus, 1830, 'Geschiedenis van de dagelijksche kost in de burger-huishoudingen', *Geschied-en letterkundig mengelwerk. Vierde deel. II*. Utrecht.
- Schranka, E.M., 1914, *Tabak-anekdoten. Ein historisches Braunbuch*. Köln.
- *Volkslees of onderwijzers handboek. Maatschappij tot nut van 't Algemeen*. Amsterdam, 1808.
- Wagenaar, Jan en Simon Stijl, 1792, *Amsterdam, in zyne geschiedenissen, voorregten, koophandel, gebouwen, kerkenstaat, scholen, schutterye, gilden en regeeringe, beschreeven*. Amsterdam en Harlingen.
- Wiskerke, E.M., 1985, *De waardering voor de zeventiende-eeuwse literatuur tussen 1780 en 1813*. Amsterdam.
- *Wiskunstige oeffeningen, in eene aaneenschakeling van uitgelezene voorstellen, benevens een mengelwerk van uitgelezene en andere wiskundige verhandelingen onder de spreuk: Een Onvermoeide Arbeid komt Alles te Boven*. Amsterdam, 1809.
- Witsen Geysbeek, P.G., 1809, *Het tegenwoordig Amsterdam*. Amsterdam.

Felix Meritis: Inkoop, gebruik en hergebruik van kleipijpen, 1784-1861 / Felix Meritis: purchase, use and reuse of clay pipes, 1784-1861

Bert van der Lingen

In 1777 the society "Felix Meritis" was established in Amsterdam to promote music, drawing, physics, commerce and literature in the modern neo-classical style. In 1788 the society moved to a new prestigious building on the Keizers-gracht. Felix Meritis purchased large numbers of Gouda clay pipes of the best available quality for their members and visitors. After use, the blackened pipes were cleaned by a specialized pipe burner. For the first years pipes were bought from pipe traders in Amsterdam but later directly from the pipe factory in Gou-da. From 1794 pipes with the name Felix Meritis, applied via engraving in the pipe mould, were specially ordered in Gouda.

With the exception of the first eight years of the existence of Felix Meritis al-most all accounts, bills and receipts concerning the purchase of new pipes and the burning of used ones are preserved. This information is unique since never before has it been possible to get an almost complete picture of the production, use and reuse of pipes and, in this case, a specific pipe. In addition, several ob-jects that were used in the consumption of tobacco are discussed in this article and the use of pipes is compared with other societies in The Netherlands.

In the period 1783-1854 Felix Meritis purchased 6,224 gross (or 896,256 pieces) of pipes. All are oval shaped with the pipe makers mark crowned 96 from the factory of Pieter Stomman and later J.M. van der Want Pzn in Gouda. Almost the same number of pipes were cleaned by a specialized pipe burner. In 1804 a peak was reached with the purchase of 232 gross (33,408 pieces) of new pipes. After that, numbers went down quickly, mainly because of the growing popularity of the cigar among those of higher status. There was a clear distinction between the familiar tobacco smoking (with a pipe) and the new "cigar smoking" which was seen as a novelty in the early 1800s.

In November 1827 Felix Meritis celebrated its 50th anniversary and the Board decided to order a Jubilee pipe. Eventually a total of 89 gross (12,816 pieces) of these pipes were purchased. The pipes were only in production for two months since the Board decided to use them only during the present accounting year until April 30th 1828.

